

بررسی مضمونی خط نگاره های مسجدالنبی قزوین (با تأکید بر مضامین مذهبی)

*
فرزانه خمسه

**
دکتر مهناز شاپسته فر

چکیده: در معماری اسلامی و ایرانی جایگاه خط، جایگاه ویژه‌ای است که حامل پیام و زیبایی می‌باشد. پیام اصلی معماری مستقیماً از طریق استفاده از کتیبه‌ها ابلاغ می‌گردد. انواع کتیبه‌سازی‌ها با خط‌های متفاوت از کاشی و به صورت معرق، هفت رنگ و یا کاشی و آجر تهیه می‌شود. به این ترتیب در تزیینات نما، چه از نظر شکل ظاهری و چه از نقطه نظر معنوی، با به کار بردن اسامی ائمه طاهریین و آیات شریفه قرآن مجید، به بناهای سنتی شکل خاصی داده می‌شود. علی‌رغم نگاه محققان در سال‌های اخیر به مقوله معماری مساجد در دوره‌های مختلف، دوره قاجار که بسیاری از نگرش‌ها، باورها و رفتارهای فرهنگی، هنری کشور متأثر از آن است مورد بی‌مهری از سوی دست‌اندرکاران هنر قرار گرفته است. بسیاری از بناها از جمله مساجد در این دوره در شهرهای ایران بنا شده است که متأسفانه تاکنون تحقیق و پژوهش جامعی در خصوص شناسایی و تحلیل نقوش آن‌ها صورت نگرفته است و مسجدالنبی که یکی از شاخص‌های تزیینات معماری دوره قاجار در قزوین می‌باشد، از این قاعده مستثنی نیست. در این مسجد انواع کتیبه با خطوط ثلث، نستعلیق و معقلی در مضامین مذهبی به کار رفته است. در این نوشتار سعی می‌شود با تکیه بر مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، بررسی مضمونی خط نگاره‌های به کار رفته در مسجدالنبی قزوین با تکیه بر مضامین مذهبی ارائه گردد. از این روی، محل نصب کتیبه‌ها، محتوای آیات و احادیث و دلیل انتخاب هریک مورد توجه واقع شده است. باشد که این نیم‌گام علمی راهگشای تحقیقات کاملتر و تخصصی‌تر در این زمینه شود تا با دست یافتن به معانی ضمنی آن به غنای فرهنگ ایرانی در دوره قاجار دست یابیم.

واژگان کلیدی: خط نگاره، مضامین مذهبی، مسجدالنبی قزوین، دوره قاجار

◆ مقدمه

علمه البیان ﴿سوره الرحمن، آیه ۲﴾. خطاطان به‌ویژه خطاطان اسلامی نوعی قداست روحانی برای پیدایش خط قایل هستند و به اعتقادی عارفانه به سوی خوشنویسی روی می‌آورند (معمارزاده، ۱۳۸۶، ۲۸۹-۲۹۲). علی‌رغم گستردگی کاربرد خطوط در طول تاریخ پردرخشش اسلامی، امر کتیبه‌نویسی در معماری تقریباً رو به فراموشی کامل می‌رود، نکته‌ای که رونق و کاربرد مجدد آن نقش بسیار مهم و ارزنده‌ای در احراز هویت اسلامی خواهد داشت. توجه به مواردی از این قبیل روح عرفانی و مسایل زیبایی‌شناسی در هنر معماری را احیا خواهد نمود. مسجدالنبی قزوین از جمله مساجدی است که در دوره قاجار بنا شده است و یکی از بزرگترین مساجد باقی مانده قزوین می‌باشد. متأسفانه تنها کتابی که توضیحاتی در این خصوص دارد کتاب مینودر آقای گلریز است که در بعضی قسمت‌ها به اشتباه مطالبی عنوان گردیده و در کتب دیگر نیز اگر مطلبی در مورد این مسجد ذکر شده، به نقل از این کتاب می‌باشد. در حالی که معماری مسجدالنبی قزوین از ابعاد مختلفی قابل بحث است که یکی از آنها می‌تواند مبحث به‌کارگیری مضامین به کار رفته در خط نگاره‌های این مسجد

مسلمانان در طول تاریخ بر پایه فرهنگ و تمدن‌های ملی و بومی خود، سلیقه‌ها و شیوه‌های هنری گوناگونی را در ساخت و ساز مساجد به کار بسته‌اند. کتیبه‌های مساجد بیانگر این حقیقت نمادین دینی است که کل جهان و حیات آدمی، همه آیات الهی‌اند که در سرزمین خداوند و در پرتو عنایات او به ذکر، مراقبه، تفکر و تدبیر مشغولند. جهان کتاب گشوده الهی است. قرآن بانگ بیدار باش آسمانی و کتیبه‌ها زنجیرهای وصل و طنین کلام الهی از این کتاب بزرگ است. وجود کتیبه بر بناها و دیگر آثار اسلامی، نشانگر این حقیقت بزرگ است که آیات الهی در تمام حیات انسان‌ها پرتو افکن است. هیچ اثر و نشانه‌ای نیست مگر آن که کلام الهی را در خود نهفته دارد و کتیبه‌ها گوشه‌ای از این راز را برملا می‌سازند. خوشنویسی هنری است که مسلمانان در طول تاریخ بیش از سایر هنرها پروراندند. خط و خطاطی نزد اربابان معرفت و علمای علم روحانی منزلتی مقدس و عظیم دارد. خط و زبان از ودیعه‌های الهی قلمداد می‌شوند که خداوند در قرآن با بیانی لطیف به آن اشاره فرموده است ﴿الرحمن، علم القرآن، خلق الانسان

* کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس (برگرفته از پایان‌نامه با عنوان (زیبایی‌شناسی نقوش تزیینی مساجد نبی قزوین و امام‌سمنان)).
** عضو هیئت علمی دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

باشد. آنچه تاکنون کار زیادی راجع به آن نشده و جا دارد که با بررسی مضمونی به پیام‌هایی که معمار مسلمان با استفاده از تعالیم مذهبی در گوشه گوشه اثر خود به یادگار گذارده است، پرداخته شود. پژوهش از نوع تاریخی و روش بررسی توصیفی و تحلیل محتوا می‌باشد. براساس این روش ابتدا، هنر و معماری قاجار مورد توجه قرار گرفته سپس مسجد النبی قزوین وصف گردیده است. در ادامه کتیبه‌های به کاررفته در این مسجد در جداولی بررسی و در پایان مضامین به کار رفته به تفصیل بیان می‌گردد.

♦ **بسترهای سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی قاجار**
در دوران فرمانروایی سلسله قاجار، ایران در عرصه‌های مختلف فرهنگ، هنر و سیاست دچار تحولات زیادی شد و خواه نا خواه تأثیرپذیری از غرب به اوج خود رسید؛ هرچند که یک حکومت مرکزی پایدار دوباره بنا نهاده شد اما قدرت‌های توانمند اروپایی از جوانی گوناگون به ایران دست‌اندازی نمودند. در این قرن از سویی، شاهد اصلاحات اولیه و تا حدی تقویت کشور در برابر تهدیدات آینده و از سوی دیگر تغییرات اجتماعی و اقتصادی از جمله نوسازی و انواع گوناگون ناآرامی‌ها و آشفتگی‌های فراوان هستیم. تاریخ نیمه اول قرن سیزدهم هجری / نیمه اول قرن نوزدهم میلادی از جهاتی چند، بخشی از مهم‌ترین قسمت‌های تاریخی است زیرا در این ۵۰ سال وقایع و حوادثی بزرگ در اروپا روی داد که اثرات آن از حدود اروپا خارج شد و در سایر قطعات عالم وارد گردید و ایران نیز به نوبه خود از اثرات آن حوادث مهم مانند انقلاب کبیر فرانسه و جهاننداری ناپلئون کبیر و لشکر کشی‌ها و فتوحات او بی نصیب نماند. مسأله جنگ‌های ایران و روسیه و توجه شدید دربارهای فرانسه و انگلستان به ایران و رقابت شدید آن دو با یکدیگر برای جلب موافقت شاه و درباریان قاجار، وضعیت سیاسی مبهم و غیر قابل تفکیکی در ایران ایجاد نمود که دربار قاجار را از هر جهت به ارتکاب خطب‌های مهم سیاسی واداشت و او را از اتخاذ یک مشی ثابت و رویه روشن و متینی که هدف آن اصلاح کشور باشد باز داشت (شمیم، ۱۳۸۷، ۵۱). در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری / نوزدهم میلادی، تماس ایران با اروپا روز به روز بیشتر و گسترده‌تر می‌شود. از یک طرف به علت سیاست استعماری دولت‌های مغرب زمین و مخصوصاً روس و انگلیس، ایران در گردونه تاریخ جهان می‌افتد و سرنوشت آن با سیاست کشورهای دیگر آمیخته می‌شود. از طرف دیگر تحولات داخلی، دگرگونی‌های بزرگ و عمیقی ایجاد می‌کند که در انقلاب مشروطیت آثار آن به شکل انفجار آمیزی آشکار می‌گردد (مسکوب، ۱۳۷۹، ۲۸۹). انقلاب

مشروطه از طریق قانون‌گذاری و آموزش سیاسی، زمینه لازم را برای اصلاحات گسترده‌تر در حکومت و مالیه فراهم آورد؛ گرچه نتوانست بخش عمده برنامه خود را عملی سازد. اندیشه‌ها و جنبش‌های سیاسی مهمی در دوران قاجار شکل گرفت که بعد ها حیاتی دوباره یافت. تاریخ دوران قاجار دستاوردهایی را در برخی زمینه‌ها، از جمله و به ویژه در زمینه توسعه صنعت چاپ، تأسیس دارالفنون (آموزش به شیوه نوین)، ایجاد ارتش مدرن، پیدایش روزنامه، گسترش افکار دموکراتیک، تماس با فرهنگ غرب و ترجمه ادبیات و علوم اروپایی، تحول در نثر و نظم فارسی، پیدایش عکاسی که خود بیش از نقاشی نشانگر زندگی روزانه مردم آن زمان بود، تاترمدرن و سینما به همراه داشته است. جامعه ایران در دوره قاجاریه علی رغم تمدن و فرهنگ کهنسال و درخشان دیرین خود، یک جامعه تقریباً قرون وسطایی و واجد قسمت عمده مشخصات قرون وسطی بود و تعصبات ملی و مذهبی شدید بر روح و فکر اکثریت قریب به اتفاق این جامعه حکمفرمایی داشت. افراد این جامعه سخت پایند آداب، سنن، رسوم ملی و شعایر مذهبی خود بودند (شمیم، ۱۳۸۷، ۳۴۹). آغا محمد خان در هنگام تاج‌گذاری و بستن شمشیر مرصع شاهی سوگند خورد که به مذهب شیعه وفادارماند. زیرا این شمشیر از پادشاهان صفوی به یادگارمانده و اهمیت تاریخی داشت. او و فتحعلی شاه که هردو برای تأسیس و حفظ سلسله خود به حمایت علما و مجتهدین نیاز داشتند، تمایل بر این داشتند تا علما را در ایران نگهدارند و در این زمینه به گونه زیرکانه‌ای مانند سلاطین صفویه رفتار کردند. فتحعلی شاه عنصر مذهبی را قوام بخشید و توجه چشم‌گیری به عظمت و مقام روحانیت نشان می‌داد. وی روحانیون را در اجرای وظایف دینی خود بسیار تشویق می‌کرد و در واقع روحانیون نیز از آرامشی که در پرتو قاجاریه پدید آمده بود خشنود بودند (آوری، ۱۳۸۲، ۷۳). گرچه دوران قاجار با وجود تنوع و تحول داخلی بسیار در بستر زمان، مدرن سازی چشم‌گیری را در خود ندید، اما شاهد گسترش نیروهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ای بود که می‌بایست دگرگونی‌های سریع تری را در پی می‌آورد ولی بنا به عللی که در این مقال نمی‌گنجد، چنین امری به وقوع نپیوست.

شخصه‌های هنر و معماری دوره قاجار تزیینات و نقوش هنر و معماری قاجار، حاصل عوامل مختلفی است که تأثیرات آن را می‌توان در هنر این دوره مشاهده کرد. نگاهی تحسین برانگیز و آرزومندانه به شکوه، عظمت و هنر دوره صفویه، سفر دولتمردان و سیاست‌گذاران، درک نسبی عقب ماندگی اقتصادی، مدنی و فضای دموکراسی ایران در برابر

کرات ابنیه باقی مانده از عهد صفوی را توسعه دادند یا از زینت کاری آنها تقلید کردند. با این همه برخی قالب‌های نو پیدا در معماری قاجار به کار برده شد که باید ذاتاً پدیده‌های قاجاری در معماری دانست و آن دروازه‌های تزئینی هستند که چون سردر ورودی به شهرهای عمده برپا گردیدند (فربه، ۱۳۷۴، ۱۰۷). در ساخت مساجد شاهد ساخت حجره‌هایی جهت طلاب در پشت یا اطراف ایوان‌ها هستیم و در کاشی‌کاری دوره قاجار، رنگ‌های جدید همچون ارغوانی روشن، سفید و زرد و نقوش عامیانه دیده می‌شود. در این دوره کوشش برای نوآوری بیشتر از علاقه به سنت یا رعایت آن به چشم می‌خورد. تأثیر از فضای تجملی و ملموس مادی و به کارگیری آنها در تزئینات بناهای مذهبی عمومی، ازدحام بیش از حد نقوش و عناصر در یک کادر، ساده سازی خطوط بنایی و اجرای آن‌ها بدون ویژگی‌ها و آرایه‌های تزئینی، تنوع بیش از اندازه در رنگ و خصوصاً در اشکال به طوری که در بسیاری از موارد وحدت بصری آثار خدشه دار شده است و نیز اهمیت به رنگ بیش از فرم در آثار هنری دوره قاجار به چشم می‌خورد (گودرزی، ۱۳۸۱، ۳۳-۳۱). گاهی دیده می‌شود در آثار هنری دوره قاجار اصراری سنتی بر حفظ تعادل وجود دارد و هنرمندان این دوره از روش «قرینه سازی» برای ایجاد تعادل بسیار استفاده کرده‌اند اما نکته شایان ذکر نوع عالی زینت‌کاری، آینه‌کاری سقف و دیوار تالارها بوده است که در معماری قاجاری رایج و شکوفان شد. بهره‌گیری از برخی حرکت‌ها و زیرساخت‌های تصویری سنتی به صورت سطحی و جایگزین کردن اشکال و عناصر طبیعی به جای آنها از دیگر ویژگی‌های هنر دوره قاجار به ویژه تزئینات معماری است. در دوره قاجاریه، تهران به عنوان پایتخت انتخاب و قزوین به علت واقع بودن در مسیر جاده تهران به اروپا و روسیه اهمیت قابل ملاحظه‌ای می‌یابد. در این دوره بناهای بسیاری ساخته شدند که از حیث تزئینات و به‌کارگیری نقش و رنگ در خور توجه می‌باشند. در این میان مسجد النبی (مسجدشاه)، به عنوان تجلی معماری قاجاریه در قزوین جلوه‌گری می‌نماید.

◆ مسجد النبی (مسجد شاه)

این مسجد که از حیث وسعت و عظمت و اسلوب ساختمان و استحکام بنا و حسن سلیقه‌ای که در آن به کار رفته است نه تنها یکی از اعظم مساجد قزوین است، بلکه در سراسر ایران هم نظیر و مانندی ندارد. شاردن در سیاحتنامه خود درباره این مسجد و پیشینه آن چنین می‌نویسد:

«... مسجد شاه نیز از بهترین و بزرگترین مساجد ایران است

غرب و نیز گرایش تجدد طلبی و نوگرایی باعث گردید عده کثیری از هنرمندان و دانشجویان به کشورهای اروپایی فرستاده شوند. این افراد پس از بازگشت، فرهنگ بیگانه را نیز با خود به همراه آوردند و همین امر باعث بوجود آمدن نوعی واقعگرایی شدید به دور از مضامین عمیق عرفانی و فلسفی در هنر ایران گردید که در نهایت ویژگی‌های بصری و فضایی هنر دوره قاجار را شکل داده و در تزئینات معماری خود را به صورت نقوشی انبوه و فشرده و تقریباً بدون ربط منطقی نشان می‌دهند. شاید منطقی تر این است که تلفیق این دو نظام را تا حد زیادی ناخواسته و نتیجه نفوذ دیرپای سنت کهن از یک سو و عدم آشنایی کافی با اصول علمی و آکادمیک هنر اروپایی از سوی دیگر تلقی کنیم. سنگینی و رسوب نظام زیبایی‌شناسی هنر و معماری ایران، ناآگاهی از مبانی هنر آکادمیک جدید و خام دستی در تقلید کامل از آن، به ظهور این (ملقمه) جالب منجر شد که صرف نظر از مقایسه آن با هنر اروپایی، ویژگی‌های ممتاز و یگانه‌ای دارد (بانی مسعود، ۱۳۸۱، ۷۴). لکن از منظر دیگر صاحب نظرانی نیز هستند که برای معماری و هنر قاجاریه جایگاه دیگری قایل هستند بدین گونه که، معماری قاجار را از زاویه خلاقیت‌های فضایی آن ارزیابی می‌نمایند. اگر از این منظر به معماری دوره قاجار نظر بیفکنیم، معماری این دوره ارزش بالایی پیدا می‌کند و در جایگاه برتر و تکامل یافته‌تری نسبت به معماری‌های دوره‌های قبل از خود چون زندیه و صفویه قرار می‌گیرد. چرا که در این دوره خلاقیت‌های فضایی افزایش می‌یابد، تنوع فضاها بیشتر و فضاها نوبنی خلق می‌شوند، فضاها به گشایش و سبکی بیشتری می‌رسند و الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا تکامل می‌یابند. اما از طرف دیگر وقتی معماری را از زوایای دیگری مانند اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضعیت نازل‌تری را نسبت به دوره‌های گذشته خود و به خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. شکل‌ها، استواری و صلابت قبلی را ندارند، تناسبات در مرتبه نازل تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشیده شده دوره‌های قبلی قرار می‌گیرند، تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می‌کنند و بی بندوباری و هرج و مرج جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره‌های درخشان سلجوقی و صفوی می‌شوند (میریان، ۱۳۷۹، ۵۵-۵۴). فتحعلی شاه قاجار، حامی و پرورشگر معماری در این دوره بوده که مساجد بسیاری در نقاط مختلف ایران برپا ساخت. تمامی این مساجد به نام مسجد شاه خوانده شده‌اند و دارای مساحت وسیعی با نقشه چهار ایوانی شامل «ایوان قبله‌ای» فراختر از سه ایوان دیگر، هستند. قاجاریان به

و در پایان کوچه ای وسیع قرار دارد که دارای درخت های بزرگ و کهن می باشد و در اول کوچه در بزرگ کاخ شاهی واقع شده است. شاه اسماعیل اول این مسجد را آغاز کرد و همین که یک طبقه آن را ساخت به جهان دیگر شتافت و اتمام آن به همت شاه تهماسب صورت گرفته و به انجام رسیده است.....) (شاردن، ۱۳۵۴، ۲۰۹).

چنین به نظر می رسد که پس از انقراض دولت صفویه، با گذشت زمان و عدم مراقبت به صورت ویرانه ای در آمده تا اینکه در دوره قاجاریه به دستور فتحعلی شاه، مسجد جدیدی جایگزین آن شده است. بنای مسجد به صورت چهار ایوانی ساخته شده و دارای صحن وسیعی است. مساحت کل مسجد، حدود ۱۲۲۴۰ و مساحت صحن آن، ۶۶۶۴ متر مربع می باشد (محمدی، ۱۳۷۸، ۱۷۹). مسجد از جانب شمال دارای جلوخان طولانی و عریضی است که از دو طرف با دیوارهای آجری و طاقنما های منظم (۲۴ طاقنما) محصور گردیده و در انتهای شمالی به وسیله پلکان هایی که مطابق با عرض جلوخان است، به خیابان امام خمینی (ره) متصل می گردد. سردر شمالی مسجد بسیار مجلل و رفیع است و سرتاسر آن با کاشی های هفت رنگ و اسلوب بدیعی تزیین گردیده است. حیاط مسجد به شکل مربع مستطیل بوده و در هریک از جهات اصلی آن، ایوانی قرار دارد. در طرفین هر ایوان، رواق و شبستان هایی ساخته شده است. هریک از رواق های شمالی و جنوبی دارای چهار طاق نما، و رواق های شرقی و غربی دارای نه طاق نما هستند و هر یک از طاق نماها نیز ارسلی های سه چشمه ای دارند که مشرف به صحن مسجد می باشد. امروزه به جای ارسلی های قدیمی، درهای چوبی جدیدی کار گذاشته اند (گلریز، ۱۳۶۸، ۵۸۰-۵۸۱) (تصویر ۱).

تصویر ۱: نمایی از مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)

ایوان های چهارگانه، با کاشی های هفت رنگ و معقلی مزین گردیده و در هر ایوان، کتیبه ای از کاشی لاجوردی و به خط ثلث (۱) نگاشته اند. صحن مسجد از سه طرف به خارج راه دارد و معبر آن، از گوشواره های دوطبقه واقع در طرفین ایوان ها می باشد. سردر ورودی غربی نیز بسیار محتشم و رفیع است و تزیینات بدیعی از کاشی های هفت رنگ به تاریخ ۱۲۲۰ ه. ق / ۱۸۰۵ م دارد. متصل به ایوان جنوبی، مقصوره رفیعی به ابعاد ۱۴×۱۵ متر قرار دارد که از آاره آن از سنگ و بقیه آن اندود گچی است. در دیوار جنوبی این مقصوره، محرابی از سنگ مرمر قرار دارد که با کاشی های هفت رنگ تزیین یافته است. در هر یک از دیوارهای شرقی و غربی مقصوره، ارسلی سه چشمه ای قرار دارد که از آنها می توان به شبستان های اطراف مقصوره راه یافت. این شبستان ها هریک دارای ۲۸ طاق کوچک هر طاقی به وسعت ۱۶ مترمربع است که به فاصله ۶ متر از همدیگر ساخته شده و روی ۱۸ ستون استوار شده اند (گلریز، ۱۳۶۸، ۵۸۲). بر فراز مقصوره، گنبد بزرگ و زیبایی به قطر دهانه ۱۵ متر قرار دارد. این گنبد به صورت دو پوسته پیوسته ساخته شده و ارتفاع تیزه داخلی آن تا کف بنا، ۸۳/۲۰ و ارتفاع رأس خارجی آن تا کف حدود ۲۵/۲۳ متر است. ضخامت بدنه گنبد در پاکار نیز حدود ۷۰/۱ متر می باشد. سطح خارجی گنبد با کاشی پوشیده شده و دارای طرح های هندسی و خطی است. سطح داخلی گنبد گچ اندود است. در داخل گنبد، احادیث و آیاتی چند به خط ثلث ممتاز در کاشی لاجوردی به تاریخ ۱۲۲۰ ه. ق / ۱۸۰۵ م کتیبه شده است (محمدی، ۱۳۷۸، ۱۷۹). در وسط حیاط، یک حوض بسیار بزرگ سنگی به شکل مربع مستطیل ساخته شده است. همچنین در مغرب دالان شمالی مسجد، حوضخانه ای قرار دارد که طاق های آن روی شش ستون سنگی قرار گرفته و حوض بزرگی از سنگ دارد. در همین دالان لوحی از سنگ مرمر از فتحعلی شاه قاجار در دیوار جنوبی نصب شده است. این مسجد به شماره ۱۲۲ به ثبت تاریخی رسیده است. تزیینات مسجد النبی مجموعه ای از انواع نقوش هندسی، گیاهی و خط نوشته ها است که بیشتر بر گنبد، ورودی ها و ایوان ها متمرکز گشته است. سایر بخش ها به خصوص فضای داخلی گنبد خانه و شبستان ها به صورت موردی، آن هم در حد نگاشتن یک کتیبه و یا کاشی کاری های محراب، تزیین شده اند. کتیبه ها بخشی از تزیینات بنا را تشکیل می دهند. آن ها غیر از جنبه تزیینی و آرایش بنا، اهمیت زیادی از نظر تاریخی و مذهبی دارند و می توان گفت پیام اصلی معماری در آثار اسلامی، مستقیماً از طریق کتیبه ها ابلاغ می شود. قابل ذکر است در این مقال تنها به بررسی

نوشتن هر نوع خط از انواع اسلامی به صورت کتیبه ممکن است و از این رو به کتیبه‌های کوفی [۲]، ثلث [۳]، محقق، نستعلیق [۴] و... در دوره‌های گذشته بر می‌خوریم. با این حال کاربرد خط ثلث در کتیبه‌نویسی بر سایر خطوط غلبه دارد. براساس کتیبه‌هایی که تاکنون به دست آمده، ابتدا کتیبه‌نویسی با خط کوفی شروع گردیده و این خط تا حدود سده پنجم هجری / یازدهم میلادی، تنها خط جهت کتیبه‌نویسی بوده است و از این تاریخ به بعد است که خطوط دیگر نیز به مورد استفاده قرار می‌گیرد. کتیبه‌های بناهای اسلامی معمولاً از آجر، کاشی، سنگ، گچ، چوب و قلم ساخته شده‌اند. متن عبارات کتیبه معمولاً نام‌های مبارک حق تعالی، آیات سوره‌های قرآن، القاب مبارک حضرت رسول (ص) و ائمه طاهرین، دعاها، مناجات، شعارهای مذهبی، نام سفارش دهنده اثر، نام حاکم و یا سلطان وقت، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط کتیبه، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، سخنان بزرگان و حکما، فرامین پادشاهان، عهدنامه‌ها و پند و اندرز را شامل می‌گردد. خطوط عربی و فارسی به سبب خصوصیات موافق و کیفیت حروف، جنبه تزئینی به خود می‌گیرند و در کنار تزئینات گیاهی و اتصال به آن‌ها منظره زیبایی به وجود می‌آورند. کتیبه‌نگار، هنرمندی است که علاوه بر آگاهی و توانایی ارایه هنرخطاطی به نحوی هنرمندانه و زیبا با رعایت کلیه اصول و تناسبات، بتواند تار و پود کتیبه را طوری به هم آورد که از نظر نظم، زیبایی، وضوح و خوانایی به حد کمال برسد (زمانی، ۱۳۵۲، ۱۵). هنر خطاطی به صورتی که در بناهای اسلامی به کار گرفته شده، از عوامل مهم تزئین معماری است که به طرق مختلف بیانگر ندای الهی و کلام بزرگان می‌باشد و رجوعی پیوسته به وجود خدای یکتا و رهنمودهای پیامبر اسلام و دیگر بزرگان دین و ادب فراهم می‌کند.

◆ کتیبه‌نگاری در دوره قاجاریه

در دوره قاجار کتیبه‌ها همانند دوره‌های قبل اهمیت ویژه‌ای داشتند. در این دوره کتیبه‌های متعددی به خط‌های ثلث و نستعلیق به چشم می‌خورد. تا اواخر دوره صفویه خط ثلث خط رایج کتیبه‌ها بود اما در دوره قاجار خط نستعلیق کاربرد بیشتری در کتیبه‌ها پیدا کرد. نکته قابل تأمل این که به لحاظ فنی خطوط ثلث، ریحان، نسخ و کوفی برای کتیبه‌نگاری قابلیت بیشتری نسبت به خط نستعلیق دارند. لذا انتخاب این خط برای کتیبه‌نگاری می‌تواند علل و عوامل مختلفی داشته باشد: ۱- در دوره قاجار هویت هنر ایرانی تحت تأثیر هنر غربی قرار گرفت لذا خط نستعلیق که خطی کاملاً ایرانی است محور و نمادی از

کتیبه‌های مسجد النبی پرداخته خواهد شد. بدین لحاظ شناخت نقش خوشنویسی و کتیبه‌ها در معماری اسلامی و کتیبه‌نگاری در دوره قاجاریه نقشی مؤثر و ناگزیر دارد.

◆ نقش خوشنویسی و کتیبه‌ها در معماری اسلامی
خوشنویسی والاترین هنر اسلامی به شمار می‌آید زیرا وسیله‌ای برای تجسم کلام وحی است و به هنرهای دیگر صورت و معنای زیبا می‌بخشد. در واقع خوشنویسی اسلامی به سبب دستیابی به کمال زیبایی شناختی، همچون محوری در میان سایر هنرهای بصری جای گرفت. ارزش زیباشناختی خوشنویسی اسلامی بیش از هر چیز، در قابلیت تنظیم و ترکیب ابعاد حروف است (پاکباز، ۱۳۸۱، ۲۰۸-۲۰۷). حدیثی منسوب به پیامبر می‌گوید: شخصی که بسمله یعنی «بسم الله الرحمن الرحيم» را زیبا بنویسد وارد بهشت می‌شود. توجه به این معنا که قرآن کلام خداوند است و باید به اسلوبی مناسب مطالب آن نوشته شود به توسعه اسلوب‌های مختلف خوشنویسی منجر شد (معمارزاده، ۱۳۸۶، ۲۸۱). خط عنصر بسیار مهمی به لحاظ زیبایی شناسی، تاریخی، هویت بخشی، و معنایی در هنر ایران است. از دیرباز در معماری ایران از انواع خطوط کوفی، نسخ، ریحان، ثلث، نستعلیق و غیره با روش‌های گوناگون در بخش‌ها و فضاهای مختلف معماری استفاده می‌کرده‌اند. خط در معماری اسلامی در قالب کتیبه متجلی می‌شود. کتیبه‌ها اطلاعات مهمی در خصوص تاریخ ساخت بناها، بانیان، سازندگان و هنرمندان به ما می‌دهند. با استفاده از کتیبه‌ها می‌شود به طور دقیق هدف و نقشه هر یک از ساختمان‌ها و عناصر ساختمانی که در بناهای گوناگون دارای عملکردهای متفاوتند را روشن کرد و همین امر می‌تواند تا حدودی علت استفاده زیاد از کتیبه و تنوع آن‌ها را بیان کند (کراپر و هیل، ۱۳۷۵، ۱۱۲). حبیب الله فضایی در تعلیم خط درباره وجه تسمیه کتیبه چنین می‌نویسد:

«وقتی ما منظره کتیبه را به دقت بنگریم مطابقت آن را با معنی لغوی متوجه می‌شویم که همچون سواره نظام در حال رژه دیده می‌شود. فرشته‌ها و حرکات مختلف آن، سرهای شمشیر و نیزه‌ها و پرچم‌ها را به خاطر می‌آورد. کتیبه را تذکره نامه‌ها در سیاق فارسی «کتابه» هم گفته‌اند و آن عبارت از خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب‌های مساجد و مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر قرار گرفته و می‌گیرد و یا به درها و ضرایح امکانه و اعتبار مبرکه، بر روی مینا و قطعات چوب و فلز نقش بسته و نصب شده است» (فضایی، ۱۳۸۲، ۱۳۰).

و در اکثر موارد به ابتدای آیه، عبارت «قال الله تبارک و تعالی» و به پایان آن «صدق الله العلی العظيم» افزوده می‌شود. نامی که پس از واژه «عمل» می‌آید، معمولاً به حجار کتیبه اشاره دارد نه به کاتب آن؛ نام کارفرما نیز پس از عبارت «حسب الامر»، «حسب الفرمایش» یا «بسعی» ذکر می‌گردد. همچنین تاریخ نگارش کتیبه پس از واژه «فی»، «فی سنه» یا «سنه» به حروف عربی یا به عدد نوشته می‌شود. روش متداول دیگر استفاده از ماده تاریخ است که اکثراً در مصارع پایانی یک شعر آورده می‌شود (بهپور، ۱۳۸۴، ص ۸۷).

♦ بررسی مضمونی خط نگاره‌های مسجد النبی قزوین (با تأکید بر مضامین مذهبی)

در بنای مسجد النبی همانند دیگر بناهای مذهبی و علمی ایران کتیبه‌نگاری از عناصر اصلی تزیین است. علاوه بر تزیین و شاید مقدم بر آن ویژگی پیام رسانی کتیبه هاست زیرا مضمون تمامی آن‌ها را آیات قرآنی، اسماء الله، اسامی معصومین^(ع) و دیگر مضامین مذهبی تشکیل می‌دهد. حضور آیات قرآنی با خط ثلث در این بنا چشمگیر بوده و معمولاً در زمینه آبی و با متنی سفید در هماهنگی با عرفان اسلامی و اصول فنی اجرا شده‌اند. به عبارتی صورت دیداری قرآن را در سطوح بنا با جلوه خاص به معرض مشاهده اهل دل گذارده‌اند. مکان‌یابی کتیبه‌ها معمولاً براساس محتوای آنها صورت می‌گیرد و کلمات یا عبارات مناسب را در مکان مربوط قرار می‌دهند. به طور مثال در سردر مسجد حدیث «انا مدینه العلم و علی بابها» را می‌بینیم و یا آیات و احادیث در سردر، ایوان‌ها و در داخل قبه گنبد و... دیده می‌شوند. در مسیر راهیابی به بیان مضامین به کاررفته در کتیبه‌ها لازم می‌آید ابتدا انواع خطوط به کاررفته در کتیبه‌های مسجد النبی در جدول ۱ مقایسه گردند. در این جدول نوع اجرا، نوع خط به کاررفته، متن کتیبه و محل آن مورد توجه قرار گرفته، سپس به بیان مفاهیم کتیبه‌ها با رویکرد مذهبی و بر اساس محل نصب آن‌ها پرداخته می‌شود.

وحدت و نشانه هویت ملی تلقی شد. ۲- رواج، ترویج و تشویق شعر و ادب فارسی و همگامی آن با هنر و هنرمندان، موجب شد بیشتر کتیبه‌های نستعلیق قاجار در قالب اشعار و به خط نستعلیق نوشته شوند. ۳- به اوج رسیدن خط نستعلیق و پذیرش و ارزشمندی این خط در این دوره بسیار تأثیر گذار بوده است. به هر جهت زیباترین کتیبه‌های نستعلیق در تاریخ معماری ایران منحصراً مربوط به دوره قاجار است (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۵۴، ۵۵). گونه دیگری از خط نگاره‌ها خطوط معقلی [۵] است که استفاده از آن سابقه قبلی داشت و در این دوره نه تنها تحول عمده‌ای صورت نگرفت بلکه نسبت به دوره‌های قبل، تنوع و ترکیب‌بندی‌های آن کمتر شد. کتیبه‌های ثلث قاجار عموماً در مقایسه با کتیبه‌های دوره صفوی کم فروغ و کم جلوه‌اند. استفاده از کاشی معرق در کتیبه‌های قاجار بسیار نادر بود و کتیبه‌ها به روش هفت رنگ کار می‌شدند. کاربرد کتیبه‌ها بیشتر در حاشیه دور گنبدها، سطح دیوارها، بالای سردرها و محراب‌ها بوده است. علاوه بر آن از خط نگاره‌ها در نقوش مهری، قاب‌های هندسی و کتیبه‌های ترنجی نیز استفاده شده است. در دوره قاجار بهترین نمونه‌های کتیبه‌های گچی نیز با تنوع خطی و اجرای مطلوبی دنبال شد و خط نگاره‌های نام معصومین در قاب‌های گره چینی استفاده گردیده که پیوند نقوش هندسی و خط نگاره‌ها را در سطحی وسیع نشان می‌دهد. خط در کتیبه‌های این دوره غالباً به رنگ سفید و بر روی کاشی با زمینه لاجوردی نگاشته شده است اما به رنگ‌های دیگر و بر مصالح مختلف دیگر نیز نقش بسته و به کار رفته است. در مجموع خط نگاره‌های کاشی‌کاری شده این دوره در نوع خود نمونه‌های بی نظیر و منحصر به فردی به یادگار گذاشته است که در این نمونه‌ها حرکت‌های خلاقانه کاملاً مشهود است. کتیبه‌ها هنگامی که در تزیینات به کار می‌روند از الگوهای مشترکی پیروی می‌کنند. همچنین در نگارش آن‌ها، در هر دوره‌ای نظم و هماهنگی خاصی دیده می‌شود؛ به عنوان مثال، نام کاتب بعد از واژه «کتبه»، «راقمه» و «حرره» در انتهای متن و معمولاً عمود بر جهت نگارش کتیبه می‌آید

جدول شماره ۱: انواع خطوط و کتیبه‌های به کاررفته در مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)

ردیف	محل کتیبه	نوع خط به کار رفته	نحوه اجرا	متن کتیبه
۱	سردر شمالی	خط نستعلیق	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	کتیبه تاریخی و یادمانی (نام سفارش دهنده، نویسنده کتیبه، تاریخ احداث بنا)
۲	سردر شمالی	خط نستعلیق	کاشی هفت رنگ	حدیث مدینه علم
۳	سردر شمالی	خط معقلی	کاشی معقلی	یا الله یا علی
۴	سردر شمالی	خط معقلی	کاشی معقلی	الله محمد - علی
۵	دالان شمالی	خط نستعلیق	سنگ مرمر	کتیبه یادمانی وصف فتحعلی شاه قاجار

ردیف	محل کتیبه	نوع خط به کار رفته	نحوه اجرا	متن کتیبه
۶	داخل ایوان شمالی	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	سوره الانسان - تمام سوره
۷	داخل ایوان شمالی	خط معقلی	کاشی معقلی	علی - محمد
۸	اسپر داخل ایوان شمالی	خط معقلی	کاشی معقلی بر روی آجر	الله - محمد - علی
۹	داخل ایوان شمالی	خط معقلی	کاشی معقلی	الله - علی - محمد
۱۰	داخل ایوان شرقی	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	سوره نبأ - تمام سوره
۱۱	سردر شرقی	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	قسمت اول آیه ۱۸ سوره توبه حدیثی از امام صادق ^(ع) حدیثی از امام علی ^(ع) و ذکر تاریخ ۱۲۲۰
۱۲	داخل قبه	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	آیه ۱۸ سوره توبه - آیه ۱۸ سوره جن - احادیثی از پیامبر ^(ص) ، امام علی ^(ع) ، امام محمد باقر ^(ع) و امام جعفر صادق ^(ع) در مورد مسجد
۱۳	داخل ایوان جنوبی	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	سوره الانسان در آخر کتیبه ایوان جنوبی این جمله به خط نستعلیق اضافه شده: به معماری استاد میرزای شیرازی، عمل استاد اسماعیل کاشی پز، ۱۲۲۰
۱۴	داخل ایوان جنوبی	خط معقلی	کاشی معقلی بر روی آجر	الله - محمد - علی
۱۵	داخل ایوان جنوبی	خط معقلی	کاشی معقلی	علی - محمد
۱۶	ایوان جنوبی	خط معقلی	کتیبه بالای بغل کش	الله - محمد - علی
۱۷	داخل ایوان غربی	خط ثلث	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	سوره نبأ - تمام سوره
۱۸	سردر غربی	خط ثلث	کاشی لاجوردی هفت رنگ	عمل اسدالله ۱۳۶ - حدیث مدینه علم - قسمتی از آیه ۱۸ سوره توبه حدیثی از پیامبر ^(ص) و امام باقر ^(ع) و تاریخ ۱۲۲۰
۱۹	گنبد	خط معقلی	کاشی معقلی	الله - محمد - علی

با توجه به جدول شماره ۱ می‌توان مشاهده نمود جمعا ۱۶۱ آیه و حدیث به کاررفته است. در میان این آیات و احادیث مشابهت‌هایی دیده می‌شود که نشان از وجود تکرار و دلیل انتخاب این آیات و احادیث را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲: تعداد آیات و احادیث به کاررفته در کتیبه های مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)

سوره	حدیث	شماره آیه	مضمون	تعداد تکرار
الانسان	-	کامل	در شأن علی، فاطمه، حسن و حسین (ع) نازل شده	۲
النبأ	-	کامل	در مورد معاد و روز بعث	۲
توبه	-	۱۸	تعمیر مسجد	۲
جن	-	۱۸	مساجد از آن خداست	۳
-	حدیث مدینه علم		در وصف حضرت علی	۲
-	کان القرآن حدیثه... ..		ساخت مسجد	۲
-	من سرخ فی مسجد...		روشنایی مسجد	۱
-	قسمتی از حدیث انه قال اجتنبوا مساجدکم...		طهارت مساجد	۱
-	تعاهدوا تعالکم...		ورود به مسجد	۱
-	من مشی الی مسجد لم یضع..		ثواب رفتن به مسجد	۱
-	من اختلف الی مسجد...		حضور در مسجد	۱
-	فی صلوه بیت المقدس...		ثواب نماز در مسجد	۱
-	اذا دخلت المسجد و انت...		دعای هنگام ورود به مسجد	۲
-	من بنی مسجدا بنی الله...		ساخت مسجد	۲

مجموع آیات و احادیث به کار رفته: ۱۶۱

◆ مضامین مذهبی کتیبه های مسجد النبی

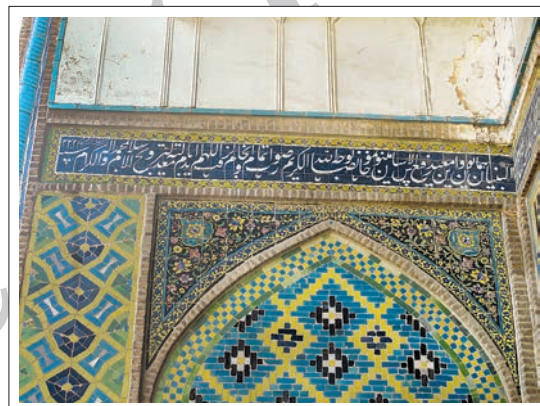
همانطور که در جداول شماره ۱ و ۲ آورده شده، آیات و احادیثی که در کتیبه‌نگاری این مسجد به کار رفته بیشتر در مورد آداب مسجد و روز معاد می‌باشد که در این بخش بر حسب مکان قرار گیری به آنها پرداخته می‌شود. کتیبه سردر شمالی دارای کتیبه‌ای از کاشی لاجوردی و به خط نستعلیق ممتاز و عالی می‌باشد: "تیمنا بذکر من جری بامرہ القلم و بید قدرته امر العالمین قد انتظم حسب الامر الاشرف الاعلی المطاع فی اربع العالم و الاقطاع اعلیحضرت شاهنشاه گردون بارگاه سلیمان دستگاه جمشید چشم خداوندگار جهانگیر و جهانبخش ملایک خدم زینت بخش تخت جهانداری ضیاء افروز انجمن سلطنت و کامکاری السلطان و الخاقان السلطان فتحعلی شاه قاجار لازالت قواعد دوله الی السماء مرفوعه و ارقام معدلته علی لوح البقاء مرقومه این مسجد جامع مرصص البنیان همایون و این معبد

رفیع الاساس مینونمون خالصاً لوجه الکریم صورت اتمام و انجام گرفت. اللهم ایداً ایام معدلته لترویج الاسلام بمحمد و آله الکرام. کتبه الخاسر العبد محمد طاهر سنه ۱۲۰۲۱ [۶] (تصویر ۲). در این کتیبه شرح ساخت مسجد به امر فتحعلی شاه قاجار آمده است. در انتهای کتیبه، نام کاتب (محمد طاهر) و تاریخ ساخت آن ذکر گردیده است. در زیر کتیبه اصلی کتیبه دیگری در زمینه کاشی هفت رنگ و به خط نستعلیق در سردر بنا آمده که به حدیث مدینه علم که در وصف حضرت علی^(ع) می‌باشد، اشاره دارد (تصویر ۳).

انا مدینه علم، سردر شمالی مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)
 وعلی
 بسم الله الرحمن الرحيم
 باپها ۱۲۱۰

تصویر ۲: کتیبه مدینه علم، سردر شمالی مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۳: کتیبه سردر شمالی به خط نستعلیق (مأخذ: نگارنده)

کتیبه دالان شمالی این کتیبه لوحی است از سنگ مرمر در دیوار جنوبی، ورودی شمالی مسجد النبی: "ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا. قد صدر الامر الاشرف المطاع فی الاصفاع و الاقطاع عن حضرت سلطان السلاطین الاعظم و سده قاآن الخواقین ان سلطانه جفت کتابت و الجنود و اعدل ملیک به انسق عظام الوجود و اکرم قاآن تفجرت من انا مله ینابیع الجود و اعطی مال ذیتر بکره الیالی یسود السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان ابو المظفر السلطان فتحعلی شاه قاجار. اللهم ایداً ایام معدلته لترویج الاسلام بمحمد و آله الکرام سنه ۱۲۲۳" (گلریز، ۱۳۶۸، ص ۵۸۷) (تصویر ۴).

در ابتدای این کتیبه آیه ۱۸ از سوره جن آمده: وآن المساجد لله فلا تدعوا مع الله أحداً. در این آیه از زبان مؤمنان جن به هنگام دعوت دیگران به سوی توحید چنین می‌گوید:

مساجد از آن خداست، پس هیچ کس را غیر او پرستش نکنید. مسجد پایگاهی برای عبادت و پرستش است و خداوند تبارک و تعالی به جهت اهمیت و فضیلت مساجد بر

تصویر ۵: سوره النبأ، ایوان غربی مسجد النبی قزوین (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۶: قسمتی از سوره النبأ، ایوان شرقی (مأخذ: نگارنده)

◆ کتیبه‌های ایوان‌های شمالی و جنوبی

به خط ثلث بر کاشی لاجوردی سوره مبارکه (الانسان) نوشته شده و در ایوان جنوبی این جمله به خط نستعلیق در آخر کتیبه اضافه شده است: به معماری استاد میرزای شیرازی عمل استاد اسمعیل کاشی پز ۱۲۲۰-۲ (تصاویر ۷-۸). سوره «هل اتی علی الانسان حین من الدهر...» در مدینه نازل شده و سی و یک آیه دارد. در این سوره خداوند با هدایت الهی راه‌های رسیدن به کمال را به انسان نشان می‌دهد. این سوره در شأن علی، فاطمه، حسن و حسین^(ع) نازل شده است. و سبب نزول این آیات مربوط به بیماری امام حسن و امام حسین^(ع) و نذر والدین گرمی آنها و قصه سه روز روزه گرفتن می باشد و اینان بودند که سه شب طعام افطار خود را به مسکین و یتیم و اسیر دادند (پورسیف، ۱۳۸۵، ص ۱۵۰۱). گویی معمار مسلمان با نوشتن این آیات در دو ایوان اصلی مسجد بر آن است تا بر این حقیقت که مسجد محلی برای کمک به مسکین و فقرا نیز می‌باشد، تأکید کند.

دیگر مکان‌ها، مساجد را به خود نسبت داده و از آن خویش دانسته است.

در ادامه دستور ساخت مسجد به فرمان فتحعلی شاه قاجار آمده است؛ سال ذکر شده در این کتیبه ۱۲۲۳ ه. ق می‌باشد که به احتمال زیاد پس از اتمام بنا این کتیبه نصب گردیده است.

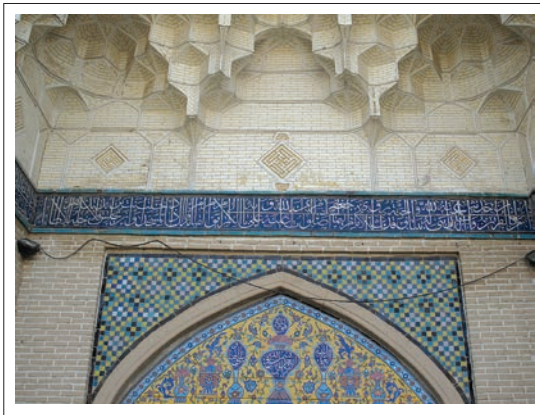

تصویر ۴: کتیبه دالان شمالی (مأخذ: نگارنده)

◆ کتیبه‌های ایوان‌های شرقی و غربی

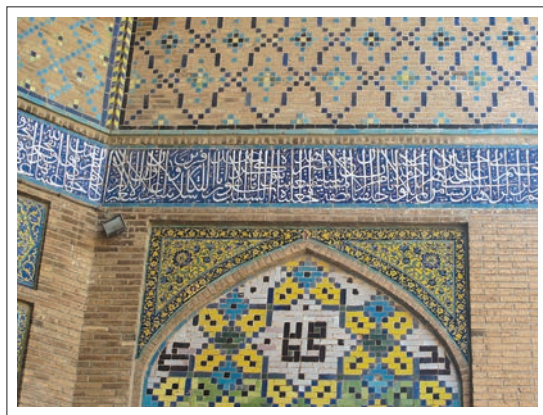
به خط ثلث بر کاشی لاجوردی سوره مبارکه (النبأ) نقش بسته است. «عم یتساء لون - عن النبأ العظیم...» این سوره شریفه که نام آن از دومین آیه آن گرفته شده در مکه نازل شده و چهل آیه دارد. در مراد از نبأ عظیم اختلاف شده، اما بنا به قول علامه طباطبایی مراد از آن معاد و روز بعث است. در این سوره اثبات روز فصل و بعث و پاداش هریک از کفار و مومنین آمده است و به عظمت (خبر) در آیه شریفه «عن النبأ العظیم» تصریح شده است (میر محمدی زرنجی، ۱۳۷۸، صص ۱۰-۱۱) (تصاویر ۵-۶). قرآن کریم بیش از جمیع کتب آسمانی به ذکر حوادث و وقایع عالم آخرت و تشریح جریانات رستاخیز پرداخته است و با تمثیل، تشبیه و تجسیم حقایق آن چه را باید مردم باور کنند و به آن معتقد باشند چنان قابل درک و فهم ساخته که به راستی عقل را مهیوت می‌کند (شریعتی، بی تا، ص ۳۵). قرارگیری این آیات در دو ایوان مسجد، تأکیدی برای انسان نمازگزار است که او را به یاد روز معاد و رستاخیز بیان‌دازد.

خداوند را ستایش کن و بر پیامبر (ص) درود و صلوات فرست (حر عاملی، ۱۳۶۵، ص ۵۱۶). همچنین حدیثی در مورد ساخت مسجد از پیامبر نقل شده که امام جعفر صادق نیز آن را روایت کرده و در کتیبه های دیگر مسجد به چشم می خورد. هرکس مسجدی بسازد، خداوند برای او خانه ای در بهشت می سازد. (همان، ص ۴۸۵).

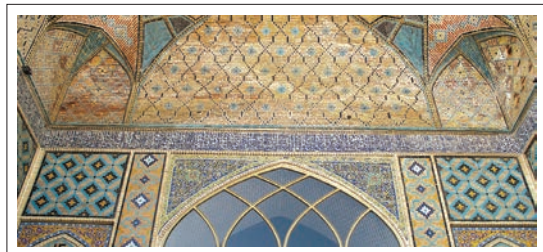

تصویر ۹: کتیبه سردر غربی (مأخذ: نگارنده)

در این سردر قسمتی از آیه ۱۸ سوره توبه آمده است که به تعمیر و آباد نگاه داشتن مساجد اشاره دارد. قرآن مجید عمارت مساجد الهی را تنها در صلاحیت اهل ایمان قرار داده آنجا که فرموده‌اند: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ «تنها کسانی مساجد خدا را آورده باشند. همچنین تعمیرات برای مساجد مانع نزول عذاب الهی می‌شوند» (تصویر ۱۰). همچنین در ادامه حدیثی از امام علی (ع) در مورد ثواب رفتن به مسجد آمده است. «من مشی الی المسجد لم یضع رجلا علی رطب و لایابس الا سیحت له الارض الی الارضین السابعه». هر که به سوی مسجد قدم بر می‌دارد، هیچ گامی بر تر و خشک نمی‌نهد مگر اینکه طبقات هفتگانه زمین برایش تسبیح خداوند می‌کنند. در انتهای کتیبه رقم ۲۰۲۱ ه. ق آمده که احتمالا تاریخ ۱۲۲۰ ه. ق مد نظر بوده و کاتب اعداد را جابه‌جا نوشته است. حدیث من بنی مسجدا بنی الله [له] فی الجنة بیتا، که در سردر غربی نیز آمده بود، در این سردر هم به چشم می‌خورد.

تصویر ۷: سوره الانسان، بخشی از ایوان شمالی (مأخذ: نگارنده)

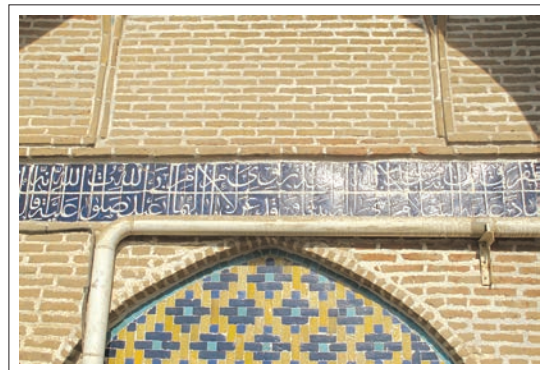
تصویر ۸: سوره الانسان و بخش انتهایی کتیبه ایوان جنوبی (مأخذ: نگارنده)

◆ کتیبه سردر غربی

این سردر که بسی محتشم و رفیع است به خط ثلث چند حدیث در کاشی لاجوردی دارد: «هو بسم الله الرحمن الرحیم. انا مدینته العلم و علی بابها. عمل اسد الله ۱۳۶. قال الله تبارک و تعالی ان المساجد لله عومع الله و لاحدا و قال النبی الانام صلی الله علیه و اله من کان القرآن حدیثه و المسجد بیته بنی له لله فی جنته بیتا و قدروی عن الامام ابی جعفر صلوات الله علیه و علی آبائه الکرام الی یوم القیام انه قال اذا دخلت المسجد و انت یرید ان تجلس فلا تدخله الا طاهرا و اذا دخلته فاستقبل القبله ثم ادع الله تعالی و اسئله و سم حین تدخله و احمد الله و صل علی النبی (۱۲۲۰) (کلریر، ۱۳۶۸، ص ۵۸۷) (تصویر ۹). در این کتیبه، دعای ورود به مسجد از امام باقر (ع) آمده: هنگامی که وارد مسجد شدی و می‌خواهی در آن بمانی با طهارت داخل شو و چون به مسجد رسیدی روبه قبله کن و خداوند را بخوان و حاجتت را از او درخواست کن و در لحظه ورود به مسجد نام خداوند «بسم الله الرحمن الرحیم» را بر زبان جاری نما و

تصویر ۱۲: کتیبه های داخل قبه (مأخذ: نگارنده)

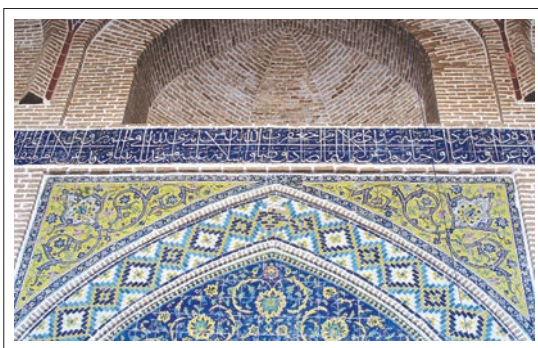

تصویر ۱۰: کتیبه ثلث سردر شرقی (مأخذ: نگارنده)

شرط چهارم: چهارمین ویژگی آبادکنندگان مساجد می‌فرمایند آنان تنها خشیت خدا را در دل دارند. ۲. و قال الله تعالی ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا. ۳. و قال النبی الانام و صلی الله علیه و اله و سلم من كان القرآن حدیثه و المسجد بیته بنی الله له فی الجنة بیتا. ۴. و ایضا قد روی عن النبی صلی الله علیه و اله و سلم من سرج فی مسجد من مساجد الله سراجا نزل من الملائکته و حمله العرش یستغفرون له مادام ذالک فی المسجد ضوء من السراج؛ هرکس در مسجدی از مسجدهای خدا چراغی روشن کند، همواره حاملان عرش الهی و فرشتگان برای او طلب آمرزش کنند تا روشنی آن چراغ باقی است. این حدیث در باب ثواب روشنایی مسجد ذکر شده است (شیخ صدوق، ۱۳۶۹، ۱۶۹). ۵. و قال امیرالمومنین و امام المتقین و وصی رسول رب العالمین علی بن ابی طالب علیه السلام من اختلف الی المسجد اصاب احدی الثمان اخافی الله مستفادا او علما مستظرفا او آیته محکمه او تسمع کلمته تدل علی هدی او رحمته او کلمته منتظره ترده ردا عن اول یتزیدی ما او حیا خشیته؛ کسی که به مسجد رفت و آمد می کند، یکی از منافع هشتگانه نصیب او می شود: برادری مفید و با ارزش در راه خدا، یا علم و دانش نو، یا دلیل و برهان محکم [برای تثبیت عقاید]. یا کلماتی که موجب هدایت می شوند، یا رحمت مورد انتظاری شامل حال او می شود، یا مواعظی که او را از فساد و گناه باز دارد، یا به خاطر ترس یا حیا و آبروی خود گناهی را ترک می کند (حر عاملی، ۱۳۶۵، ص ۵۰۴).

◆ کتیبه های داخل قبه

به خط ثلث بر کاشی لاجوردی آیات و احادیث چند به شرح زیر است (تصاویر ۱۱-۱۴):
 ۱. در آیه ۱۸ سوره توبه: «قال الله تعالی انما یعمر مساجد الله من آمن بالله و الیوم الآخر و ارقام الصلوه و اتو الزکوه و لم یخس فعسی الله ان یتوبوا من المهدتین». یکی از مستحبات مسجد ساختن و تعمیر کردن آن است. در رساله‌های عملیه می‌خوانیم ساختن مسجد و تعمیر مسجدی که نزدیک به خرابی باشد مستحب است و در روایات که از معصومین^(ع) وارد شده نیز بر هر سه امر تأکید شده است هم ساختن هم تجدید بناء و مرمت و هم رفت و آمد به مساجد مورد تشویق و ترغیب قرار گرفته است (پورسیف، ۱۳۸۵، ص ۴۹۱). در این آیه برای تعمیر کنندگان مساجد شرایطی ذکر شده از آن جمله: شرط اول: مربوط به جنبه اعتقادی آنان است که سیر حقیقی انسانهای خداجو و مؤمن به مبدأ و معاد می‌باشد. شرط دوم: از به پا دارندگان نماز یا سند نماز به عنوان مظهر بندگی و راز و نیاز با خداوند مختص انسانهایی است که بندگی و عبودیت را از قلب و اعضا و جوارح خویش سرایت داده‌اند. شرط سوم: آباد کنندگان مساجد کسانی هستند که زکات یعنی حقوق مالی واجب خویش را ادا می‌کنند نه اینکه ساختن و تعمیر مسجد بهانه‌ای برای شانه خالی کردن از زیر بار وجوهات و حقوق شرعی باشد.

تصویر ۱۳: کتیبه به خط ثلث بالای محراب، داخل قبه (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۱۱: کتیبه داخل قبه (مأخذ: نگارنده)

مسجد خانه خدا در زمین، مرکز وحی، منبع فیوضات معنوی و برکات گوناگون برای نمازگزاران و جامعه اسلامی است. بی گمان مکانی که چنین جایگاهی نزد خداوند دارد، حضور در آن، آثار فراوانی را خواهد داشت. چنانکه در حدیثی از امام علی علیه السلام، برای حضور در مسجد هشت اثر برشمرده شد.

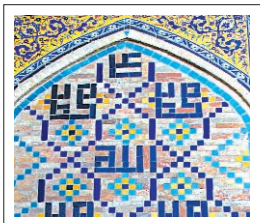
۶. و قدروی عن الامام الهام جعفر الصادق^(ع) من بنی مسجدا بنی الله له فی الجنة بیتا. ۷. قدروی عن الامام المتقین علی بن ابیطالب علیه السلام انه قال فی صلوه بیت المقدس الف صلوه فی المسجد الاعظم

مأة صلوة و الصلوة فی المسجد القبيله خمسة و عشرون صلوة و صلوة فی المسجد السوق اثنتا عشرة صلوة و صلوة الرجل فی بیته صلوة وحده واحده (گلریز، ۱۳۶۸، ص ۵۸۶)؛ نماز در بیت المقدس با هزار نماز برابر است؛ در مسجداعظم (جامع) با صد نماز و در مسجد قبيله (محل) با بیست و پنج نماز و در مسجد بازار با دوازده نماز، و نماز مرد به تنهایی در خانه اش برابر یک نماز است (حر عاملی، ۱۳۶۵، ص ۵۵۱). مسجد جامع از نظر منزلت و مراتب، جایگاه بالایی دارد از این روی ثواب نماز در مسجد جامع از مساجد دیگر بیشتر است. ۸. و قدروی عن ابی جعفر علیه السلام انه قال دخلت المسجد و انت تریدان تجلس فلایدخله الاطاهرا فاذا ادخلته فاستقبل القبله ثم ادع الله تعالی و اسئله و سم حین تدخله و احمد الله و صل علی النبی و آله.

تصویر ۱۴: کتیبه خط ثلث، داخل قبه (مأخذ: نگارنده)

کشفیهاتان را (نسبت به آلودگی) بررسی کنید (حرعاملی، ۱۳۶۵، ۵۰۴). کتیبه هایی به خط معقلی نیز در ایوان های شمالی، جنوبی، سردر شمالی و بر روی گنبد مسجد النبی آمده، که با توجه به جدول ۱ اسامی به کار رفته تنها به نام های الله، محمد و علی اشاره دارند (تصاویر ۱۵-۱۶).

تصویر ۱۶: معقلی شمشه و چهارسلی ایوان شمالی (محمد، علی) (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۱۵: معقلی بند رومی داخل ایوان جنوبی (الله، محمد، علی) (مأخذ: نگارنده)

نتیجه گیری

مسجد النبی (مسجد شاه) یکی از وسیعترین و باشکوهترین مساجد قزوین و از نظر اسلوب ساختمان، استواری و استحکام بنا و حسن سلیقه از معدود مساجد چهار ایوانی ایران به شمار می رود. در بنای مسجد النبی همانند دیگر بناهای مذهبی ایران کتیبه نگاری از عناصر اصلی تزیین است. در واقع خطوطی که در سطوح داخل و خارج این بنا وجود دارند، علاوه بر ذکر نام سفارش دهنده و هنرمند و قید تاریخ ساخت و چگونگی ملحقات و متعلقات آن، به ثبت کلمات و عبارات مقدس مذهبی چون آیات قرآن، احادیث مذهبی، اسمای خداوند، نام رسول خدا و ائمه معصومین پرداخته و یادآور وظایف دینی، اخلاقی و... می باشد.

از بررسی کتیبه های مسجد النبی قزوین، روشن می گردد که بیشتر مضامین به آیات قرآنی و احادیثی در خصوص مساجد و تعدادی از خط نگاره ها با خطوط معقلی به اسامی الله، محمد و علی اشاره داشته و سپس در بعضی از درگاه ها

۹. قدروی عن النبی صلی الله علیه و آله انه قال اجتنبوا مساجدکم و محلوبینکم شرایکم و بیعکم و اجملو مظاهرکم علی ابواب مساجدکم مساجد را از خرید و فروش دور دارید و محل تطهیر (آبریزگاه) را خارج از مسجد و در محل ورود به مسجد قرار دهید (حر عاملی، ۱۳۶۵، ص ۵۰۵). این حدیث در خصوص وجوب طهارت مساجد نقل شده است؛ مساجد به دلیل آن که معبد عبادان و مرکز تلاوت قرآن و کانون حضور مومنان و جایگاه نیایش و پرستش است باید همواره پاکیزه و تمیز نگه داشته شود چنانکه رسول خدا توصیه فرمود. از دیگر احادیث که به آداب ورود به مسجد توجه دارد- و قدروی عن النبی صلی الله علیه و آله تعاهدوا نعالکم عند ابواب مساجدکم - می باشد ۱۲۲۰؛ در پیش در مسجد،

در قرن ششم هجری توسط ابن مقفه ابداع شد) می باشد. در این خط نسبت ضخامت به طول الف، هفت نقطه است. خط ثلث خطی است استوار و روحانی که به دلیل انعطاف پذیری فراوانش، خوشنویسان از آن، ترکیبات بدیع و زیبا به وجود آورده اند. کتیبه هایی که در مساجد و اماکن مذهبی و فرهنگی با این خط نوشته شده است قداست، روحانیت و شکوه خاصی را به بناها بخشیده است. از این خط در ایران برای نوشتن عنوان سوره های قرآن کریم، پشت جلد کتاب ها، سرلوحه ها و عنوان ها، سرفصل کتاب ها و به خصوص در کتیبه ها و کاشی کاری ها استفاده می شود برای اطلاعات بیشتر ر. ک (خطیبی، ۱۳۶۲، صص ۷۷-۷۸).

۴- ایرانیان در نیمه دوم قرن ۸ ه. ق / ۱۴ م با ترکیب دو خط نسخ و تعلیق، خط نستعلیق را ایجاد کردند. بر اساس مدارک موجود ابداع کننده این خط را میر علی تبریزی می دانند. از ویژگی های مهم خط نستعلیق قرائت آسان کلمات و سطرهای آن است که از مهمترین عوامل رواج آن نیز بوده است. در این خط اعتدال و تناسب، استواری، سهولت، سرعت و موزونی خاص به چشم می خورد. نستعلیق خطی است با قاعده که در آن حروف و کلمات دارای اندازه های معین است برای اطلاعات بیشتر ر. ک (خطیبی، ۱۳۶۲، ص ۸۴).

۵- خط بنایی همان خط معقلی است که به آن خط معماری هم می گویند و از خط کوفی منشعب شده است. این خط، سه نوع ساده، متوسط و پیچیده دارد که از آنها در نما سازی های داخلی به صورت ازاره کتیبه و در زیر دورها به صورت عرقچین استفاده می شود. در نما سازی های خارجی نیز انواع این خط در ستون ها، پشت بعل ها، کتیبه های افقی و عمودی، گلدسته ها و در پوشش گنبدها، چه در ساقه آن ها به صورت کتیبه دوار به شکل خطوط سواد و بیاض و چه در دور گنبدها تا تیزه آن، به شکل ترنج ها و گل ها و اسما ائمه طاهرین به کار می رود و در طرح ها و شکل های گوناگون و با استفاده از مصالح مختلف آجر، کاشی ویا نره کاشی، در رنگ های متفاوت و متنوع مورد استفاده است ر. ک (مشریدی، ۱۳۷۰، ص ۵).

۶- در کتاب مینودر آمده است: « ظاهرا مقصود نویسنده این اعداد، ذکر تاریخ سال ۱۲۰۲ ه. ق بوده و به اشتباه و عدم دقت از راست به چپ نوشته و یک عدد ۲ زاید به کار برده است ر. ک (گلریز، ۱۳۶۸، ص ۵۸۰). اما با توجه به کتیبه حدیث مدینه علم که در همین سردر قرار دارد

و ورودی ها اسامی بنیان، خطاطان و بنایان آمده است. در نگارش کتیبه های این مسجد الگوهایی به چشم می خورد؛ به عنوان مثال، نام کاتب در سردر شمالی بعد از واژه «کتبه» در انتهای متن آمده است. به ابتدای آیات، عبارت «قال الله تبارک و تعالی» و به پایان آن «صدق الله العلی العظیم» افزوده شده است. در کتیبه های ایوان شمالی و جنوبی و نیز کتیبه سردر غربی، پس از واژه «عمل» نامی آمده است که به حجار کتیبه اشاره دارد و نه به کاتب آن؛ در کتیبه های سردر شمالی نیز نام کارفرما پس از عبارت «حسب الامر» و «صدر الامر» ذکر شده؛ همچنین در همین کتیبه تاریخ نگارش کتیبه پس از واژه «سنه» به عدد ۲۱- ۱۲۲۰ نوشته شده است. نتیجه گیری کلی که می توان از این آیات و احادیث کرد این است که کتاب خدا برای مسجد فضیلتی بس بلند و مقامی بس ارجمند قایل است. مسجد مرکز اتصال قلب و روح به محبوب حقیقی و جای شنیدن دعوت حضرت دوست به سوی خیر و کمال می باشد. از این روی جهت ورود، حضور و حفظ این مکان مقدس آدابی وجود دارد که ائمه معصومین در احادیث خود به آن ها اشاره نموده و کاتبان خوش ذوق در جای جای مسجد النبی آن ها را به کار بسته اند. بررسی کتیبه ها از این منظر دستاوردهای این مقاله می باشد که بیشتر بدان اشاره شد.

◆ پی نوشت

۱- در کتاب مینودر، آقای گلریز تمامی کتیبه های نوشته شده در ایوان های چهارگانه را به اشتباه خط نسخ دانسته اند که با نگاهی به کتیبه های مسجد النبی متوجه می شویم کتیبه ها به خط ثلث در زمینه کاشی لاجوردی می باشند و جای دارد که این مورد که متأسفانه در کتب دیگر نیز به نقل از مینودر نسخ ذکر شده تصحیح گردد.

۲- معروفترین و شاید قدیمی ترین خطی که در جهان اسلام معمولا برای نوشتن قرآن و یا به عنوان کتیبه در بناهای مذهبی و شاخه های دیگر هنر اسلامی مورد استفاده قرار گرفت است، خط کوفی است. برای اطلاعات بیشتر ر. ک (خرزایی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۸). خط کوفی در نیمه دوم قرن اول هجری / هفتم میلادی به اوج خود رسید و چنان اعتباری کسب کرد که به مدت سه قرن دوام یافت و به اتفاق آراء تنها خطی شد که برای نوشتن قرآن از آن استفاده می شد و بعد ها نیز برای کتیبه نویسی از آن استفاده گردید. برای اطلاعات بیشتر ر. ک (حمید سفری، ۱۳۷۶، ص ۳۷).

۳- خط ثلث یکی از اقلام سته (یکی از قلم های ششگانه که

سال ۱۲۲۰ ه. ق به چشم می خورد لذا تاریخی که آقای گلریز عنوان نموده اند درست نیست زیرا از یک سو مغایر با سایر تاریخ های ذکر شده در کتیبه های دیگر این بنا است و از سویی دیگر با دوران پادشاهی فتحعلی شاه (۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ ه. ق) است. مغایرت دارد. با توجه به موارد فوق احتمالاً تاریخ ذکر شده ۱۲۲۰-۲۱ می باشد که رقم ۱ از ابتدای آن افتاده است.

◆ فهرست منابع

- ۱- آوری، پیتز، تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض قاجاریه، ترجمه: محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: آشنیانه کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- ۲- بانی مسعود، امیر، معماری معاصر ایران، تهران: هنر و معاری قرن، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- ۳- بهیور، باوند، "کتیبه نگاری دوره قاجار"، هنرهای زیبا، شماره ۲۲، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
- ۴- پاکباز، روین، دایرةالمعارف هنر، تهران: فرهنگ معاصر، چاپ سوم، ۱۳۸۱.
- ۵- پورسیف، عباس، خلاصه تفاسیر قرآن مجید (المیزان، نمونه)، تهران: شاهد، چاپ اول، ۱۳۸۵.
- ۶- حرعاملی، وسایل الشیعه، جلد ۳، ترجمه: حسن موسی خرسان، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۶۵.
- ۷- حمید سفری، یاسین، خوشنویسی در جهان اسلام، ترجمه: مهدی حسینی، فصلنامه هنر، شماره ۳۱، تهران، ۱۳۷۶.
- ۸- خزایی، محمد، خط کوفی و نقوش اسلیمی، فصلنامه هنر، شماره ۳۱، تهران، ۱۳۷۶.
- ۹- خطیبی، عبدالکریم، عظمت خط و خطاطی، فصلنامه هنر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، ۱۳۶۲.
- ۱۰- زمانی، عباس، خط کوفی تزئینی در آثار تاریخی اسلامی، هنر و مردم، شماره ۱۲۸، تهران، ۱۳۵۲.
- ۱۱- زمرشیدی، حسین، کاشیکاری ایران (خط معقلی)، تهران: کیهان، چاپ اول، ۱۳۷۰.
- ۱۲- شاردن، سیاحتنامه شاردن، ترجمه: محمد عباسی، جلد اول، تهران: امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۵۴.

- ۱۳- شریعتی، محمد تقی، تفسیر نوین، تهران: فرهنگ اسلامی، چاپ اول، بی تا.
- ۱۴- شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار (قرن سیزده و نیمه اول قرن چهارده هجری)، تهران: بهزاد، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- ۱۵- شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، جلد ۱، ترجمه: صدر بلاغی غفاری، تهران: نشر صدوق، چاپ اول، ۱۳۶۹.
- ۱۶- فریه، ر. دبلیو، هنرهای ایران، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران: فرزاد، چاپ اول، ۱۳۷۴.
- ۱۷- فضائلی، حبیب الله، تعلیم خط، تهران: سروش، ۱۳۸۲.
- ۱۸- گرابر، اولگ، هیل، درک، معماری و تزئینات اسلامی، جلد اول، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
- ۱۹- گلریز، سید محمد علی، مینودر (باب الجنه) قزوین، جلد اول، قزوین: طه با همکاری مرکز نشر میراث فرهنگی قزوین، چاپ دوم، ۱۳۶۸.
- ۲۰- گودرزی (دیباچ)، مرتضی، آئینه خیال (بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار)، تهران: سوره مهر، چاپ اول، ۱۳۸۸.
- ۲۱- محمدی، مریم، دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (مساجد تاریخی)، جلد ۳، تهران: حوزه هنری، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- ۲۲- مسکوب، شاهرخ، نقاشی قاجار: تمایز اصالت اما دور از واقعیت، فصلنامه طاووس، شماره های ۶ و ۵، پاییز و زمستان، ۱۳۷۹.
- ۲۳- معمارزاده، محمد، تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی، تهران: دانشگاه الزهرا، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- ۲۴- مکی نژاد، مهدی، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزئینات معماری)، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- ۲۵- میر محمدی زرنودی، سید ابوالفضل، تفسیر قرآن (جزء سی ام)، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- ۲۶- میر میران، سید هادی، مدرسه شهید مطهری (سپهسالار): نگاهی به معماری دوره قاجار، شکوفایی فضا و افول ساخت و پرداخت، فصلنامه معمار، شماره ۸، بهار، ۱۳۷۹.